

Владислав Берковський,
кандидат історичних наук,
директор Центрального державного
кінофотофоноархіву України
ім. Г. С. Пищенічного

«ЧЕЛОВЕКЪ БЕЗЪ ПРАВСТВЕННЫЙ ПОТЕРЯВШИЙ ЧЕСТЬ». КОНФЛІКТИ МІЖ ВЛАСНИКАМИ ТА УПРАВИТЕЛЯМИ ФІЛЬВАРКІВ У СЕРЕДИНІ ХІХ СТ.

Статтю присвячено взаєминам між власником та управителем магнатського фільварку в період 1860-1867 років. Представлено діяльність управителя маєтку Криворудки Заславського повіту, що належав до латифундії князів Сангушко.

Ключові слова: Сангушко, фільварок, конфлікт, панщина, управитель маєтку.

На середину ХІХ ст. основні економічні ресурси Правобережної України знаходилися в руках декількох десятків магнатських родів, які концентрували в своїх руках величезні земельні та людські ресурси¹. У власності польських магнатських родин, римо-католицьких костелів та дрібної почасті декласованої шляхти знаходилося від 4,3 до 6 мільйонів десятин землі². Одними з найбільших землевласників Південно-Східної Волині та Північно-Західного Поділля була родина князів Сангушко. Попри значні політичні та економічні втрати, викликані участю представників цієї князівської династії в польському повстанні 1830-1831 років, Сангушки й на середину ХІХ ст. вважалися одним з найзаможніших та впливовіших родів Правобережної України. Щоправда, через царський конфіскації від 24 грудня 1831 року, з Сангушківських маєтностей стягнуто було майже 60 тис. російських карбованців³.

1 Лисенко С. Правобережна шляхта (кінець ХVІІІ – перша половина ХІХ ст.) / С. Лисенко. – Біла Церква, 2002. – С. 15.

2 Філінюк А. Г. Правобережна Україна наприкінці ХVІІІ – на початку ХІХ століття: тенденції розвитку і соціальні трансформації / А. Г. Філінюк. – Кам'янець-Подільський, 2010. – С. 358-359.

3 Берковський В. Г. Місто Славути як центр магнатської латифундії князів Сангушко на Волині / В. Г. Берковський // Українська полоністика. – Житомир. – 2005. – Вип. 2. – С. 28-29.

Основу економічної могутності князівського роду Сангушків у середині – другій половині XIX ст. становило сільськогосподарське виробництво, розташоване на майже 100 тисячах десятин орної землі. Для організації ефективного управління та забезпеченням сталих фінансових прибутків ці землі було поділено між трьома економічними управліннями:

- А) Центральним, або славутським, до складу якого увійшло 14 фільварків;
- Б) Заславським – 21 фільварок;
- В) Білогородським – 26 фільварків⁴.

Крім того, з метою раціонального використання, як земельних, так і людських ресурсів, ще у 1846 року, в межах славутського та білогородського управлінь, кріпосних селян Сангушки переводять з панщини на чинш та вільнонайману працю. Причому слід відзначити, що й до цього панщина в славутських маєтностях Сангушків відзначалася достатньою поміркованістю в порівнянні з іншими магнатськими латифундіями. Зокрема на це вказує розпорядження про провадження панщини 1803 року. Також, до початку 1860-х років, за наказом центрального управління маєтностями князів Сангушко, проводиться відмежування князівських угідь від селянських, введення багатопільної сівозміни, впровадження системи почергової здачі селян у рекрути⁵. Ці нововведення дозволило збільшити прибутковість славутських маєтностей майже втричі.

Основним принципом організації господарської діяльності в аграрно-му секторі маєтностей князів Сангушко було передавання тих чи інших земель в посесійне володіння, в оренду або безпосереднє управління спеціально призначеної особи. Найбільш популярним способом, звісно, було орендне господарювання. Щоправда, земля передана в орендне господарювання все рівно перебувала під контролем спеціального представника князівської адміністрації – управителя.

Безпосереднє управління фільварковим господарством у князівських маєтностях здійснювалося управителями, які зазвичай походили з місцевої декласованої шляхти. З таким управителем, центральне управління князівських маєтностей укладало угоди на певний визначений час від 3 до 5 років, за певну платню. До обов'язків управителя належало організувати господарську діяльність фільварку, забезпечити стале надходження матеріальних та фінансових доходів. При цьому, враховуючи, що управи-

4 Berkowski W. Działalność gospodarcza Sanguszków na Wołyniu w XVIII – XIX wieku. Latyfundium sławuckie / W. Berkowski // Wokół Sanguszków. Dzieje – sztuka – kultura. Materiały I Ogólnopolskiej Konferencji Naukowej. – Tarnów, 2007. – S. 47-63

5 Archiwum Narodowe w Krakowie. Archiwum Sanguszków (Rodzinny). – Sygn.121; Dębicki L. Pamiętka pogrzebu księcia Romana Sanguszki w Sławucie. Dnia 30 marca 1881 roku / L. Dębicki. – Kraków, 1881. – С. 15

тель був представником власника, безпосередній контроль за його діяльністю здійснювався доволі опосередковано та несистемно, принаймні в межах маєтностей князів Сангушко.

Саме через безсистемність та відсутність дієвого контролю за діяльністю управителів час від часу виникали конфлікти між власником маєтностей та його представником/управителем. Один з таких конфліктів виник у 1860-х роках між князями Сангушко та їхнім управителем фільварку в селі Криворудки Заславського повіту Лукою Конопацьким.

Договір на управління фільварком між князями Сангушко та Лукою Конопацьким було укладено ймовірно у 1860 році, принаймні на це управитель вказує у своєму листі від 28 березня 1863 року⁶. На жаль, збережені до сьогодні джерела не дозволяють визначити безпосередніх умов управління фільварком, зокрема розмірів платні, безпосередніх обов'язків. Тим не менше, з матеріалів справи, стає зрозуміло, що Лука Конопацький отримав право визначати завдання для відробітку селянами села Криворудки, здійснювати винайм персоналу до фільварку, призначати та знімати голів сільської общини.

Зазвичай безпосереднє управління маєтками особами, призначеними з волі власника, відзначалося досить чіткими нормами, гарним доглядом за селянами та фільварковим господарством. Однак, у випадку з Лукою Конопацьким ситуація виглядала інакше. Так, вже 2 лютого 1861 року князю Роману Владиславовичу Сангушко скаржиться пристав 1-го стану Заславського повіту Петро Вітківський на те, що через діяльність управителя фільварку села Криворудки надходять скарги селян. Зокрема, Конопацький не сплатив селянам за зведення буряків з полів до фільваркового двору. Більш того, до пристава дійшла інформація, про протиправний зв'язок Конопацького з селянкою села Криворудки та священником цього ж села⁷. Як результат, за зверненням представника місцевих правоохоронних органів Конопацького було віддано під поліцейський нагляд, а власникам маєтку було рекомендовано усунути Конопацького з посади управителя і призначити туди іншу благонадійну людину⁸.

Цілком зрозуміло, що за результатами такого звернення, вже 14 березня 1861 року до села Криворудки прибувають представники центрального управління маєтностями Сангушків – Вігурський та Боднар. Провівши зізнання вони з'ясували, що Конопацький фактично займався здирництвом та наругою над селянами. Так, селянина Василя Кметя, за підозрою у змові з п. Кжижановським з метою оскарження дій Конопацького перед

6 Держархів Хмельницької області, ф. 303, оп. 1, спр. 549, арк. 9.

7 Там само, арк. 14-14зв.

8 Там само, арк. 14зв.

Сангушками, протягом майже двох годин били різками⁹. Іншого селянина, Тимоша Лешчука покарано 50 різками за те, що останній відмовився понаднормово, після відбуття тижневої панщини, йти збирати сіно¹⁰. Ще іншого селянина, Грицька Декалюка покарано 30 різками за те, що останній відмовився покарати різками вагітну селянку. Фактично, селяни скаржилися, що ігноруючи положення маніфесту російського імператора Павла I від 5 квітня 1797 року, щодо розмірів панщини, яка не мали перевищувати 3 дні на тиждень, Конопаський встановив значно більші відробітки на фільварку. Більш того, не розбираючись в ситуації управління наказував карати селян різками за найменші провини, як то невихід селян на додаткові дні панщини, невихід до роботи на фільварку через хворобу тощо. Як результат, від такого господарювання селянин не могли працювати на своїх власних полях, з-за чого втратили врожай і не мають змоги сплатити належні кошти до князівського скарбу.

Крім того Конопаський не сплачував у повній мірі селянам за виконання понаднормових робіт, а також за працю на фільварок або ж слугами у фільварковому дворі. Наприклад, доглядач полів Опанас Войничук за свою роботу мав отримати з фільварку – 2 копи жита, 1 копу ячменю, 1 копу вівса¹¹. Однак реально Войничуку було видано лише одне жито. Коли ж Войничук пішов скаржитися, то Конопаський наказав викинути останнього разом з дружиною та чотирма дітьми з хати на вулицю посеред зими.

Ці ж звинувачення пізніше, 15 серпня, були підтверджені й мировим посередником 1-ої дільниці Заславського повіту, який 29 серпня 1861 року надсилає повідомлення уповноваженому маєтностей князів Сангушко Михалевському де вимагає відсторонення Конопаського та приведення економічної складової села до ладу¹².

Саме з цього моменту розпочинається конфлікт між князями Сангушко та їхнім управителем Конопаським. Як випливає з джерел, князі Сангушко спочатку відмовляються виконувати побажання, а далі приписи станових приставів. При цьому Конопаський, не зважаючи на поліцейський нагляд, продовжує вчиняти безчинства на селі. Врешті-решт, після спроби згвалтування та побиття Конопаським вагітної служниці вривається терпець князю Владиславу Євстафійовичу Сангушко, який звертається до Заславського поліцейського відділку. В наслідок цього звернення, управителя села Криворудки арештовують та ув'язнюють.

Дізнавшись про те, хто стоїть біля витоків ув'язнення, 28 березня 1863 року Лука Конопаський направляє листа до князя Романа Владис-

9 Там само, арк. 15.

10 Там само, арк. 15зв.

11 Там само, арк. 18.

12 Там само, арк. 12-13.

лавовича Сангушко, в якому погрожуючи князю В. Є. Сангушко пише наступне: «Он получит доказательства моей признательности, коей следы останутся неизгладимыми даже в десятом колене рода Сангушковых»¹³. Крім того, Конопаський вимагає, у зв'язку із закінченням контракту на управління фільварком села Криворудки, сплати заборгованої зарплатні за період з 1861 по 1863 рік.

Не відомо чи під дією погроз Конопаського, чи з бажання викупити свого управителя з в'язниці, вже у 1864 році князі Сангушко роблять усе можливе аби викупити Конопаського з в'язниці. Принаймні на це вказує лист останнього, в якому він вимагає, аби його не викупали. Більш того, якщо його не послухають Конопаський погрожував – «от мести моей ни где он не скроется, передо мною и я успею выгащать его даже из адской глубины, дабы потом пролить кровь этого подлеца»¹⁴.

Тим не менше у 1865/66 році Конопаського було відпущено з в'язниці, а вже за кілька місяців справа взаємин між Сангушками та колишнім управителем набирає нових обертів. Так, 16 вересня 1867 року князі Євстафій та Роман Сангушко звертаються до Волинського віце-губернатора зі скаргою на Луку Конопаського, який перестривав князів на дорогах, вчиняв їм «грубости и угрозы»¹⁵. Зокрема, погрожував їм помстою за звільнення його з посади управляючого Сангушківським фільварком¹⁶. Через це Конопаський, що проживав в селі Лавринівці Заславського повіту опинився в скрутній фінансовій ситуації, практично без засобів до проживання. У свою чергу Сангушки, через свого уповноваженого представника, колезького асесора Абрянського, зазначали, що Конопаський «предавался п'янству и разгульной жизни, был под надзором Полиции и под арестом, имел гнусное дело с крестьянкою села Криворудки и тамошним священником, содержался в тюрьме, находился под следствием по уголовному делу»¹⁷.

Повірений Сангушків просив Волинського губернатора вислати Конопаського за межі Волинської губернії¹⁸.

Вже 17 жовтня 1867 року волинський віце-губернатор надсилає лист зі своїм розпорядженням щодо проведення дізнання на адресу заславського повітового виконавці¹⁹. Відразу ж, 21 жовтня, у відповідь на це доручення Заславський повітовий виконавець повідомив, що доручив з'ясувати справу приставу 2-го стану Заславського повіту²⁰. Щоправда, даний

13 Там само, арк. 9

14 Там само, арк. 11.

15 Там само, арк. 1.

16 Там само, арк. 6.

17 Там само, арк. 63в.

18 Там само, арк. 63в.

19 Там само, арк. 2

20 Там само, арк. 23в.

пристав розібравшись із суттю питання повідомив, що справа стосується меж відповідальності 1-го стану цього повіту, оскільки Конопацький був колишнім управляючим фільварку князів Сангушко в селі Криворудки²¹. Разом з тим, даний урядовець дав цікаву характеристику на звинуваченого: «Лука Конопацький ... человек безнравственный потерявший честь и совесть, способен и может решится на всякий противозаконный и даже низкий поступок»²².

7 листопада справа надійшла на розгляд пристава 1-го стану Заславського повіту, який вже 10 листопада прибуває до села Криворудки з метою проведення дізнання про справу. В процесі слідства було з'ясовано, що селяни були вкрай негативно налаштовані проти Луки Конопацького, якого вони характеризували як безхарактерну людину, що вела гультьяйський спосіб життя, пригнічувала селян²³. Так, одного разу, він примушував селянку-служницю Ксенію Летупову, що прибирала в кімнатах маєтку, до «блуду», а коли остання відмовилася, то вдарив її ногою в бік, від чого остання передчасно народила дитя²⁴. Саме за це й було арештовано та ув'язнено Конопацького.

Врешті-решт, під дією непереконливих доказів, 12 листопада 1867 року рішенням Заславського повітового виконавця було заведено судову справу²⁵. Однак, вже 7 жовтня 1869 року, рішенням суду через відсутність достатніх підстав, а зокрема зникнення в невідомому напрямку самого звинуваченого, дану справу було закрито.

Підсумовуючи розвідку, маємо вказати, що розглядуваний конфлікт між Сангушками та управителем їхнього маєтку Лукою Конопацьким дозволяє зробити декілька важливих спостережень. По-перше, це те, що незважаючи на явні правопорушення зі сторони Конопацького князі Сангушко не поспішали виконувати доручення та вказівки російської влади, що, на нашу думку, є прикладом пасивного спротиву польської магнатерії російській владі. По-друге, ця справа є яскравим свідченням того, що безпосереднє пряме управління магнатськими маєтностями не завжди було вигіднішим від оренди. Зокрема, якщо у випадку оренди орендар намагався отримати максимальний зиск з селянина шляхом інтенсивної експлуатації будь-яких можливостей до збагачення, то за прямого управління, в умовах отримання сталої зарплатні, управитель міг перетворитися на гультья та тирана. По-третє, справа відображає наявність певної станової солідарності та продовження існування клієнтарної системи, коли навіть за наявності значних суперечностей, патрон продовжує опікуватися своєю клієнтелюю.

21 Там само, арк. 2 зв.

22 Там само, арк. 3.

23 Там само, арк. 4

24 Там само, арк. 4зв.

25 Там само, арк. 3зв.